

PAULUS – EENZAAM MAAR NIET ALLEEN

Een integrale exegese van 2 Timoteüs 4,9-22

P.H.R. van Houwelingen

Abstract

Following the theme ‘Paul - lonely but not alone’, an integral exegesis is presented of the concluding verses of Paul’s second letter to Timothy (2 Tim.4:9-22). According to the headings in most modern translations, this passage would be a mere collection of separate items at the letter closing: personal remarks and final greetings. A closer look at their mutual relationship demonstrates these items as constituting a highly coherent text. Paul has written here the concluding chapter of his apostolic career. We may read 2 Timothy as an open letter.

Introductie

Op het eerste gezicht lijkt het slot van 2 Timoteüs een verzameling van min of meer losse opmerkingen waarmee een apostolische brief gewoonlijk wordt afgerond. Zo heeft deze perikoop in Nederlandse bijbelvertalingen vaak een tamelijk weinigzeggend opschrift meegekregen om de inhoud globaal te beschrijven, bijvoorbeeld ‘Laatste vermaningen’ (NBG-1951), ‘Persoonlijke mededelingen’ (Willibrordvertaling) of ‘Laatste aanwijzingen’ (NBV). Bij nadere bestudering blijkt het echter te gaan om het derde en tevens laatste deel van een afscheidsbrief, gericht aan Paulus’ naaste medewerker Timoteüs. We zouden 4,1-8 kunnen lezen als een geestelijk testament. Paulus kijkt daar terug op zijn levensweg als apostel van Jezus Christus en aan het eind van die weg gekomen kan hij zijn apostolaat dankbaar afsluiten. Maar daarmee is deze brief nog niet ten einde. In 4,9-22 schrijft de apostel uitvoerig over zichzelf en zijn situatie. Hij zit gevangen in Rome en wacht op de eventuele voortzetting van zijn proces. Hoe is Paulus eraan toe? Hij is eenzaam, maar niet alleen.

Onder het thema ‘Paulus - eenzaam maar niet alleen’ presenteer ik bij dezen een integrale exegese van het slot van 2 Timoteüs, waarin geprobeerd wordt de verschillende elementen uit deze perikoop niet als losse opmerkingen te behandelen maar te beschouwen als onderdelen van een coherent geheel. Mijn bijdrage heeft een voorlopig karakter, omdat de CNT-commentaar op de Pastorale Brieven nog in ontwikkeling is. Verder ben ik me ervan bewust dat het auteurschap van de Pastorale Brieven in de vakliteratuur veel discussie oproept. Binnen het bestek van dit exegetische artikel zal deze discussie buiten beschouwing moeten blijven. Bedacht dient te worden dat juist voor de personalia aan

het slot van 2 Timoteüs geldt: “All the historical references in these letters ring true as statements coming from the life of Paul, but the same cannot be said of a date quite a long time after he had died”.¹ Daarom wil ik, evenals o.a. de commentaren van Ridderbos, Mounce en Johnson², bij de tekstuitleg tot uitgangspunt nemen wat de tekst zelf claimt door zich te presenteren als een brief van de apostel Paulus: ‘Aan Timoteüs, mijn geliefd kind’.

De echo van Psalm 22

In het eerste deel van deze brief had Paulus aangegeven hoezeer hij verlangde naar een ontmoeting met Timoteüs. Wat toen al tussen de regels door gelezen kon worden, spreekt hij tegen het eind van de brief expliciet uit: Kom alsjeblieft naar me toe, zo spoedig mogelijk (vers 9), dat wil zeggen nog voor de winter (vers 21a). Een herhaalde oproep om de apostel te bezoeken in zijn gevangenschap te Rome. Paulus voelt zich eenzaam, maar hij is niet alleen. Lucas houdt hem gezelschap. Hopelijk kan Timoteüs spoedig naar Rome komen, voordat de winter invalt, en zal hij Marcus met zich meebrengen (vers 11). Bovendien heeft Paulus allerlei contacten elders in de wereld, mensen die hij via Timoteüs laat groeten of van wie hij de persoonlijke omstandigheden kent (vers 19-20). En hij weet zich gesteund door tal van broeders en zusters uit de gemeente van Rome die Timoteüs de groeten doen (vers 21b).

Eenzaam maar niet alleen. Belangrijker nog dan het gezelschap van vrienden en geloofsgenoten is voor Paulus de bijstand van zijn trouwe Heer. Jezus Christus laat hem nooit in de steek. Paulus beschrijft zijn situatie als gevangene tegen de achtergrond van Psalm 22, een wonderlijke combinatie van klaag- en danklied. De klaagzang van een lijdende rechtvaardige, die zich van God en mensen verlaten voelt, verandert plotsklaps in een uitbundige lofprijzing. Die gewijzigde toon is bewerkt doordat de HEER heeft gereageerd: “U geeft mij antwoord” (Ps.22,22b). Naar deze Psalm wordt verwezen in de lijdensgeschiedenis van Jezus Christus. Via zijn Heer kan Paulus de inhoud nu op zichzelf betrekken. Zo getuigt hij bij de afronding van zijn missionaire activiteiten van de levende Heer, die hem altijd terzijde stond, die telkens weer uitredding gaf, die hem dus ook in de toekomst zal redden van alle kwaad en hem veilig naar zijn hemelse koninkrijk zal brengen. Dankzij Jezus Christus heeft Paulus zijn taak in de evangelieverkondiging tot een goed einde gebracht.

-
- 1 D.A. Carson & D. J. Moo, *An Introduction to the New Testament. Second Edition*, Leicester 2005, 568. De literaire structuur van de Pastorale Brieven is trouwens veel hechter dan men vaak denkt. Zie over de formele aspecten: R. Van Neste, *Cohesion and Structure in the Pastoral Epistles*, London 2004.
 - 2 H. Ridderbos, *De Pastorale Brieven* (CNT-2), Kampen 1967; W.D. Mounce, *Pastoral Epistles* (WBC), Nashville 2000; L.T. Johnson, *The First and Second Letters to Timothy. A New Translation with Introduction and Commentary* (The Anchor Bible), New York 2001.

Onderstaand overzicht brengt in beeld hoe 2 Timoteüs 4 de intertekstuele echo laat horen van motieven uit Psalm 22. Dankbaarheid voert bij Paulus de boventoon, wanneer hij – om met Towner te spreken – het slothoofdstuk schrijft van zijn apostolische loopbaan.³

Psalm 22	2 Timoteüs 4
Blijf dan niet ver van mij, want er is niemand die helpt (12); HEER, houd U niet ver van mij, snel mij te hulp (20)	Bij mijn eerste verdediging heeft niemand mij bijgestaan, ze hebben mij allemaal in de steek gelaten. Maar de Heer heeft me terzijde gestaan en me kracht gegeven (16-17; verg. 10)
Bevrijd mijn ziel van het zwaard (21; verg. 17)	De Heer zal mij redden van alle kwaad (18)
Red mij uit de muil van de leeuw (22; verg. 14)	Ik ben gered uit de muil van de leeuw (17)
Overal, tot aan de einden der aarde, zal men de HEER gedenken en zich tot Hem wenden. Voor U zullen zich buigen alle stammen en volken (28)	Ik heb de verkondiging tot een goed einde gebracht en alle volken hebben de boodschap gehoord (17)
Want het koningschap is aan de HEER (29)	De Heer zal me veilig naar zijn hemelse koninkrijk brengen (18)

Voorbereidingen voor een voortgezet proces (vers 9-15)

Onomwonden vraagt Paulus in **4,9** aan Timoteüs om spoedig (*tacheoos*) naar hem toe te komen. Het verlangen om zijn geesteskind te ontmoeten uit het begin van de brief (1,4) vertaalt zich tegen het einde in een dringend verzoek. Er is haast geboden. Niet alleen omdat het invallen van de winter een reis naar Rome praktisch onmogelijk zou maken (zie bij vers 21a), maar ook omdat Paulus op dit moment geen ander gezelschap heeft dan Lucas.

3 P.H. Towner, 'Das Paulusbild und die Theologie des 2. Timotheusbriefes: Das Schlusskapitel der Paulusgeschichte', *Jahrbuch für evangelikale Theologie* 18 (2004) 127-144.

Wat was er gebeurd? In korte bewoordingen geeft Paulus de achterliggende reden voor zijn verzoek aan Timoteüs (4,10: het inleidende *gar* is redengevend). Een van zijn medewerkers heeft afgehaakt; anderen waren op eigen initiatief vertrokken of door de apostel met een speciale opdracht uitgezonden; vers 19-20 noemt nog enkele namen van bekenden, maar die bevinden zich elders en zijn niet in de gelegenheid naar Rome te komen.

Degene die Paulus had verlaten is Demas. Samen met Lucas wordt hij genoemd in Kolossenzen en Filemon. Blijkbaar was hij een van Paulus' naaste medewerkers (Kol.4,14; Film.24). Het moet voor de apostel dan ook een bittere teleurstelling geweest zijn, toen Demas besloot hem te verlaten en naar Tessalonica te vertrekken. Hij voelde zich persoonlijk in de steek gelaten (*me enkatelipen*; verg. vers 16 en 2 Kor.4,9). En wel omdat Demas liefde had opgevat voor 'de wereld van tegenwoordig'. Wat deze medewerker dreef, wordt ons niet helemaal duidelijk. Was zijn liefde voor deze wereld sterker dan zijn liefde voor de Heer (verg. 4,8)? Stond de armoedige en uitzichtloze situatie van Paulus' gevangenschap hem zo tegen dat hij liever rijk wilde zijn in de wereld van tegenwoordig (verg. 1 Tim.6,17)? Ging hij naar Tessalonica omdat daar familie woonde (Aristarchus, die evenals Demas zowel in Kolossenzen als in Filemon genoemd wordt, was uit deze stad afkomstig: Hnd.19,27; 20,4; 27,2)? In ieder geval was er in Tessalonica wel een christelijke gemeente, zodat Demas niet meteen als het prototype van de kerkverlater hoeft te worden afgeschilderd. Doordat hij het missionaire werk vaarwel had gezegd, liet Demas de apostel Paulus in de steek.⁴

Van Crescens en Titus geldt eveneens dat zij vertrokken waren. Niet uit liefde voor de wereld van tegenwoordig, zoals Demas, maar blijkbaar wel uit eigen beweging (het *eporeuthè eis* geeft hen iets gemeenschappelijks). Paulus zegt immers niet dat hij Crescens en Titus voor een opdracht heeft uitgezonden, zoals Tychicus naar Efeze gezonden was. Het lijkt erop dat deze beide medewerkers zelfstandig hun missionaire weg door de wereld zochten, toen de route van Paulus ergens in Rome eindigde. Zij voelden zich niet geroepen de gevangen apostel voortaan in zijn huurwoning gezelschap te houden, maar trokken eropuit. De naam Crescens komt verder in het Nieuwe Testament niet voor. Titus, iemand van niet-joodse afkomst (Gal.2,1-3), vergezelde Paulus op de derde zendingsreis, maar hij kon ook zelfstandig werken. Zo was hij op een gegeven moment uit eigen beweging naar Korinte gegaan om in het conflict tussen die gemeente en Paulus te bemiddelen (2 Kor.8,17) en werd hij door Paulus op het eiland Kreta gestationeerd om de verschillende gemeenten structuur te geven (Tit.1,5).

Wilden Crescens en Titus het levenswerk van de apostel Paulus voortzetten? Zij

4 In de apocriefe *Handelingen van Paulus [en Tekla]* zijn Demas en Hermogenes twee reisgenoten van Paulus die mede uit jaloezie verraad plegen aan de apostel en daarmee ook aan diens principes. Als ware levensgenieters laten zij zich de uitbundige maaltijd ten huize van Tekla's verloofde Tamyris goed smaken (er was veel wijn en grote overvloed aan tafel: wordt hiermee hun liefde voor 'de wereld van tegenwoordig' uitgebeeld?). Zie verder A.F.J. Klijn, *Apocriefe handelingen van de apostelen. Buitenbijbelse verhalen uit de vroege kerk*, Baarn 2001.

waren naar gebieden gegaan die elk een relatie hadden met zijn apostolische missie, respectievelijk ten westen en ten oosten van de stad Rome: Crescens naar Gallië, Titus naar Dalmatië.

Doorgaans laat men Crescens naar Galatië vertrekken. De Griekse teksttraditie kent evenwel behalve de lezing *Galatia* ook een variant met *Gallia* (o.a. in de codex Sinaiticus). Tekstkritisch gezien staat *Galatia* zondermeer het sterkst, maar *Gallia* kan worden opgevat als een door sommige kopiïsten aangebrachte verduidelijking om misverstand te voorkomen: hier is niet het ‘Keltenland’ in Klein-Azië maar het ‘Keltenland’ in West-Europa bedoeld.⁵ Aan het begin van de derde eeuw voor Chr. had namelijk een volksverhuizing van Keltische stammen (Galli) plaatsgevonden, vanuit West-Europa naar het oosten, waar zij zich in de hooggelegen streken van Klein-Azië vestigden. Later zou dit gebied als Romeinse provincie de naam Galatia gaan dragen, terwijl het gebied waar deze Kelten oorspronkelijk vandaan kwamen doorgaans Gallia werd genoemd. In Griekstalige teksten kan echter met de geografische aanduiding *Galatia* (‘Keltenland’) zowel Galatia als Gallia bedoeld zijn. Nu weten we uit vers 12 dat Tychicus door Paulus naar Efeze gezonden was. Zou de apostel twee medewerkers geheel onafhankelijk van elkaar naar het verre Klein-Azië laten reizen? Dat ligt niet erg voor de hand. Crescens, met zijn Latijnse naam, was dan ook niet naar Galatië maar naar Gallië gegaan.^{6 7}

Vanuit Rome gezien, gingen Crescens en Titus ieder een eigen kant op. Crescens reisde westwaarts, naar de overkant van de Tyrreense Zee. Dit sluit aan bij de plannen die Paulus zelf had om Spanje te bezoeken (Rom.15,24.28). Titus ging naar Dalmatië, dat is vanuit Rome in oostelijke richting, aan de overkant van de Adriatische Zee. Dit sluit aan bij de vermelding van Illyrië als het verste werkterrein van Paulus (Rom.15,19:

5 Verg. B.M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament. Second Edition. A Companion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament (Fourth Revised Edition)*, Stuttgart 1994, 581.

6 Zo ook Th. Zahn, *Inleiding tot het Nieuwe Testament II*. Naar den tweeden, veel verbeterden druk vertaald door J.B.T.Hugenholtz, Utrecht 1905, 498-500; C. Spicq, *Les Épîtres Pastorales II (ÉB)*, Paris 41969, 811-813; J.D. Quinn & W.C. Wacker, *The First and Second Letters to Timothy (ECC)*, Grand Rapids 2000, 802-803.

7 Epifanius, die vermeldt dat Lucas [sic] o.a. in Gallië preekte, citeert 2 Timoteüs en tekent er uitdrukkelijk bij aan hoe deze mededeling van Paulus over Crescens wel en niet moet worden opgevat: ‘Niet naar Galatië, zoals sommigen ten onrechte denken, maar naar Gallië’ (*Medicijnkastje* 51,11,6). Eusebius noemt Crescens als een van degenen die de apostel Paulus vergezelden en noteert: ‘Paulus zond hem naar Gallië’ (*Kerkgeschiedenis* III 4,8). Josefus kan beide geografische aanduidingen naast elkaar gebruiken: Vienna noemt hij een stad in *Galatia* (*Joodse Oudheden* 17,344) en Lugdunum noemt hij een stad in *Gallia* (*Joodse Oudheden* 18,252). Dat Spanje, Gallië en Dalmatië soms in één adem werden genoemd, blijkt uit de autobiografische inscriptie die keizer Augustus op zijn mausoleum in Rome had laten aanbrengen om zijn belangrijkste militaire veroveringen te vereeuwigen (*Daden*, 29: het zogeheten *Monumentum Ancyranum* geeft de Latijnse tekst met een Griekse vertaling).

vanuit Jeruzalem naar het westen gedacht). Indien de destijds geplande ontmoeting met Paulus te Nikopolis (in Epirus; zie Tit.3,12) doorgang heeft kunnen vinden, had Titus misschien contacten in die regio overgehouden. Terwijl Crescens en Titus zich dus fysiek verwijderden van de apostel Paulus, bleven zij wel in de lijn van de Paulinische missie. Alle volken moeten het Woord horen!

Na het vertrek van deze drie medewerkers is alleen Lucas nog bij Paulus; om die reden was Timoteüs gevraagd naar Rome te komen en dan liefst niet alleen: onderweg moest hij Marcus ophalen en hem meenemen (4,11). Ook de naam Lucas is ons bekend uit Kolossenzen en Filemon. Paulus noemt hem de geliefde arts (Kol.4,14). Enkele passages uit het boek Handelingen die in de wij-vorm geschreven zijn, duiden erop dat Lucas als auteur tevens Paulus' reisgenoot is geweest. Samen waren zij uiteindelijk met het gevangentransport in Rome gearriveerd (Hnd.28,16). Nu is hij als laatste bij de apostel gebleven.

Lucas' assistentie wordt in de commentaren vaak verklaard vanuit zijn medische deskundigheid. Toch waren de omstandigheden van Paulus' gevangenschap in Rome niet zo erbarmelijk dat hij permanent over een lijfarts moest kunnen beschikken. Hij meldt ook nergens dat hij ziekte of pijn te verduren had. Mogelijk was er een andere reden voor de blijvende aanwezigheid van Lucas. De zogeheten Canon Muratori, een oude lijst uit Rome met wetenswaardigheden over de meeste nieuwtestamentische geschriften, noemt Lucas behalve medicus ook rechtsgeleerde ("iuris studiosus"). In de oudheid had de wetenschap zich nog niet zo vertakt als tegenwoordig. De hoogopgeleide Lucas was een generalist, die diverse wetenschappelijke kwaliteiten in zich verenigde. Zijn kennis van juridische zaken kon bij de voortzetting van het proces tegen Paulus naar behoefte worden ingezet. Lucas was dan niet primair aanwezig als medisch adviseur of lijfarts, maar als rechtsbijstand.

Dit geeft een zinvolle verbinding met vers 16, waar Paulus klaagt dat niemand hem bij zijn eerste verdediging had bijgestaan. Wanneer het proces binnenkort wordt vervolgd, staat hij er niet meer alleen voor. Op dit punt kunnen we een inzicht verdisconteneren dat door Fuchs is aangereikt.⁸ Als er na het vertrek van drie medewerkers niemand naar Rome kwam om hun plaats in te nemen, zou Lucas tijdens het proces de enige zijn die voor Paulus kon getuigen. Maar één getuige was volgens de Mozaische wetgeving niet voldoende. Er moesten twee of drie getuigen optreden om tot een rechtvaardig vonnis te komen (Dt.17,6; 19,15; Joh.8,17). Als Schriftgeleerde hechte Paulus veel waarde aan dit rechtsbeginsel, ook buiten de context van het joodse recht. Hij had Timoteüs hetzelfde principe voorgeschreven als voorwaarde om een klacht tegen een oudste van de gemeente in behandeling te nemen (zie 1 Tim.5,17). Door erop aan te dringen dat Timoteüs spoedig naar Rome komt, roept Paulus naast Lucas een tweede getuige op die eventueel als zodanig in het proces kan optreden.

Het meebrengen van Marcus zou volgens hetzelfde rechtsbeginsel zelfs nog een

8 R. Fuchs, *Unerwartete Unterschiede. Müssen wir unsere Ansichten über „die“ Pastoralbriefe revidieren?*, Wuppertal 2003, 25-30.

derde getuige opleveren die bij de voortzetting van het proces beschikbaar is. Blijkbaar was het Paulus' bedoeling dat Marcus ergens onderweg door Timoteüs werd opgepikt om vervolgens samen met hem de grote reis naar Rome te maken. Vermoedelijk bevonden zij zich dan op verschillende locaties in Klein-Azië. Ook Marcus kennen we uit Kolossenzen en Filemon. Hij was een neef van Barnabas, afkomstig uit Jeruzalem. Samen met Demas en Lucas wordt hij door Paulus tot zijn medewerkers gerekend (Kol.4,10-11; Film.23-24). Dat is opmerkelijk. Paulus wilde Marcus absoluut niet meenemen op de tweede zendingsreis, omdat hij hem en Barnabas tijdens de eerste zendingsreis had verlaten door vanuit Pamfilië terug te keren naar Jeruzalem (Hnd.15,37-39; zie over Johannes Marcus verder Hnd.12,12.25; 13,30). Blijkbaar heeft de relatie tussen Paulus en Marcus zich na verloop van tijd weer hersteld. Momenteel verwacht Paulus dat Marcus hem in Rome goede diensten kan bewijzen.

De apostel zegt niets meer en niets minder dan: 'Ik kan zijn hulp immers goed gebruiken' (*estin gar moi euchrèstos eis diakonian*). Van welke aard deze hulp was, blijft in het midden. Gaat het om uitzending in de missionaire dienst⁹ of om allerlei hand- en spandiensten ten behoeve van een gevangene¹⁰? In beide gevallen biedt het optreden van Onesimus enige analogie. Zijn hulpvaardigheid was voor Paulus in zijn gevangenschap van onschatbare waarde geweest (1,16b-17), terwijl hij ook veel werk had verricht ten dienste van de gemeente te Efeze (1,18). Van Marcus wordt hulp verwacht die specifiek te maken heeft met de situatie waarin de apostel zich bevindt (*moi euchrèstos*; verg. Film.11). Te denken is aan assistentie als tolk-vertaler, zowel bij de verkondiging van Paulus vanuit zijn huurwoning als bij het voortgezette proces tegen Paulus. Volgens de kerkelijke traditie was Marcus namelijk ook de tolk van Petrus.¹¹ Zoals gezegd, zou hij in het proces tevens als derde getuige voor de apostel Paulus kunnen optreden.

Er is geen enkele aanwijzing dat de in vers 21 vermelde broeders en zusters medewerkers of reisgenoten van Paulus waren. Als getuigen van zijn apostolische missie kwamen zij daarom niet in aanmerking. De drie genoemde mannen zouden daar volgens het boek Handelingen juist uitermate geschikt voor zijn, aldus Fuchs. Marcus, omdat hij Paulus kende uit Jeruzalem en het begin van de eerste zendingsreis had meegemaakt. Timoteüs, omdat hij zijn geestelijke vader beter kende dan wie ook. Lucas, omdat hij zich als ooggetuige en reisgenoot van Paulus presenteert in de zogeheten wij-passages uit Handelingen.

Om Timoteüs af te lossen, was de uit Klein-Azië afkomstige Tychikus door Paulus naar Efeze gezonden (4,12; verg. Hnd.20,4; Tit.3,12). Hij kreeg een apostolische brief voor de gemeente mee en kon mondeling nadere informatie verschaffen. "Opdat ook u weet hoe ik het maak, zal Tychikus, onze geliefde broeder, die zo trouw de Heer dient, u

9 Zo M. Prior, *Paul the Letter-Writer and the Second Letter to Timothy*, Sheffield 1989, 146-149.

10 Zo E. Verhoef, *Pastorale Brieven. Een praktische bijbelverklaring* (T&T), Kampen 2002, 135.

11 Zie P.H.R. van Houwelingen, *1 Petrus: Rondzendbrief uit Babylon* (CNT-3), Kampen 2005, 190-191.

alles vertellen. Juist met dit doel stuur ik hem naar u toe, om u over onze omstandigheden in te lichten en om u moed in te spreken” (Ef.6,21-22; bij een eerdere missie vanuit Caesarea had Tychikus brieven voor de Kolossenzen en Filemon meegenomen).¹²

In 4,13 wordt aan Timoteüs gevraagd of hij, als hij op weg naar Rome toch langs Troas komt, enkele persoonlijke bezittingen van Paulus wil meenemen die bij Karpus waren blijven liggen: een reismantel en enkele boeken. Troas, een havenstad in het noordwesten van Klein-Azië, was voor Paulus een vaste halteplaats onderweg. De laatste keer was hij er een week gebleven, met o.a. Timoteüs als reisgenoot (Hnd.20,4-6). Misschien heeft Karpus, die in het Nieuwe Testament verder nergens genoemd wordt, het reisgezelschap daar thuis ontvangen. In ieder geval had Paulus bij hem zijn eigendommen achtergelaten, toen hij in het voorjaar naar Jeruzalem reisde. Het was geen vergeetachtigheid die de apostel parten speelde, maar hij ging het eerste traject te voet (een dagreis van Troas naar Assus: Hnd.20,13) en dacht deze spullen niet direct nodig te hebben. Sindsdien had Paulus, vanwege zijn arrestatie in Jeruzalem, zijn bezittingen niet meer kunnen ophalen.¹³

De paenula of reismantel (het Latijnse woord is hier vergriekst tot *phailonè*) was een eenvoudige cape, zonder mouwen maar meestal wel voorzien van een capuchon, die zowel door mannen als door vrouwen onderweg gedragen werd ter bescherming tegen regen en wind. Via een opening in het midden trok men de cape over het hoofd. Zulke kledingstukken konden vervaardigd zijn van leer (paenula scortea) of dikke wollen stof (paenula gausapina). Het lidwoord duidt erop dat Paulus een eigen paenula bezat, die als persoonlijk eigendom van de apostel door Timoteüs herkend kon worden. Omdat Paulus leerbewerker van beroep was, is de kans groot dat hij zijn paenula eigenhandig had gemaakt. In zijn afscheidstoespraak herinnert hij de oudsten uit Efeze eraan dat hij van niemand geld of kleding verlangde, maar dat hij door hard werken zelf wist te voorzien in zijn levensonderhoud (Hnd.20,33-34).

Welke functie heeft Paulus' reismantel eigenlijk in deze brief? Volgens Trümmer gaat het om een literaire conventie, waarbij de apostel wordt voorgesteld als iemand die met een minimum aan bezittingen genoeg nam en daarmee alle christenen ten voorbeeld is.¹⁴ Hij droeg het gewaad van de armen om zo de rijken te waarschuwen: met onderhoud en onderdak moeten wij tevreden zijn (1 Tim.6,8). Maar onder de papyri bevinden zich vele brieven met vergelijkbare verzoeken, wanneer het gaat om kleding waaraan de schrijver behoefte heeft. Gevangenen gebruikten vaak een jas als slaapzak.¹⁵ Meestal denkt men daarom aan een authentiek-menselijk verzoek: nog voor het invallen van de

12 Zie verder J. van Bruggen, *Paulus. Pionier voor de Messias van Israël* (CNT-3), Kampen 2001.

13 Zie verder J. van Bruggen, *Die geschichtliche Einordnung der Pastoralbriefe*, Wuppertal 1981.

14 P. Trümmer, 'Mantel und Schriften (II Tim 4,13). Zur Interpretation einer persönlichen Notiz in den Pastoralbriefen', *Biblische Zeitschrift* 18 (1974) 193-207.

15 B. Rapske, *The Book of Acts and Paul in Roman Custody* (The Book of Acts in its First Century Setting, Vol.3), Grand Rapids 1994, 199.

winter (vers 21a) wil Paulus over warme kleding beschikken. De vraag is alleen of hij daarvoor een paenula uit Troas moest laten komen. Had hij zich geen winterkleding kunnen verschaffen via zijn vrienden in Rome? Prior doet de bruikbare suggestie dat Paulus zijn paenula opvraagt in verband met de rechtszaak die tegen hem liep.¹⁶ Niet om pontificaal te verschijnen in profetenmantel of filosofentoga, maar omdat hij correct gekleed voor de rechter wilde staan zodra zijn proces in het publiek werd voortgezet. Tacitus meldt dat de paenula inderdaad door sommige redenaars gedragen werd bij hun optreden in de rechtszaal.¹⁷

Dat met de door Paulus opgevraagde boeken ook documenten bedoeld zijn die hij te zijner tijd aan de rechtbank wilde overleggen, zoals Prior vervolgens beweert (bijvoorbeeld een identiteitsbewijs als Romeins burger: diploma civitatis Romanae), is echter weer een andere kwestie. Minder speculatief is de gedachte aan bijbelboeken. Het meervoud *ta biblia* ('de [papyrus]rollen'; Paulus heeft verder alleen het enkelvoud *to biblion* in een citaat over het wetboek van Mozes: Gal.3,10), een terminologie die zowel in de Septuagint als bij Josefus voorkomt, kan specifiek duiden op de heilige Geschriften van Israël. Ons woord 'bijbel' – een enkelvoud – is van *ta biblia* afgeleid, want de bijbel omvat een bibliotheek van verschillende maar verwante geschriften, te onderscheiden in oudtestamentische en nieuwtestamentische boeken. Als Schriftgeleerde was de apostel Paulus blijkbaar de eigenaar van een kostbare collectie Schriftrollen: heilige teksten in boekvorm (zie 3,14: [*ta*] *hiëra grammata*). In zijn gevangenschap te Rome heeft hij behoefte aan zijn particuliere boekenverzameling om voorstudie te maken, zowel met het oog op de verkondiging vanuit zijn huurwoning als ter voorbereiding op het proces. Desgewenst kunnen de Boeken getuigen!

Wat bedoelt Paulus met 'vooral de perkamenten' (*malista tas membranas*)? Hij kiest een Latijns leenwoord, aangezien het Grieks geen term heeft voor wat hij hier specifiek wil benoemen. In het Latijn is *membrana* ('huid') namelijk een codex van perkament, die men voor persoonlijke notities gebruikte. Door verschillende vellen in elkaar te vouwen, ontstond een soort katern dat veel hanteerbaarder was dan een boekrol. Als leerwerker beschikte Paulus over voldoende materiaal om zulke notitieboeken voor eigen gebruik te vervaardigen. Donfried meent zelfs dat Paulus de codex min of meer heeft uitgevonden.¹⁸ Feit is wel dat deze handzame boekvorm vooral onder christenen snel populair werd. Doordat de perkamenten van Paulus hoe dan ook geclassificeerd worden als boeken, zullen ze niet uitsluitend losse aantekeningen hebben bevat.¹⁹ Waarschijnlijk gaat het om ongepubliceerde teksten die de apostel naast de heilige Geschriften van Israël bewaarde, zoals verzamelde citaten (*testimonia*), apostolische overleveringen en

16 Prior, *Paul the Letter-Writer*, 149-154.

17 Tacitus, *Dialogo over de redenaars*, 39.

18 K.P. Donfried, 'Paul as *Skènoipoios* and the Use of the Codex in Early Christianity', in: K. Kertelge e.a. (Hrsg.), *Christus bezeugen* (feestbundel W.Trilling), Leipzig 1989, 1:249-265.

19 H.Y. Gamble, *Books and Readers in the Early Church. A History of Early Christian Texts*, New Haven and London 1995, 50-52 en 65.

door hem geschreven brieven – in concept of als kopie. Van al zijn boeken uit Troas mist Paulus de perkamenten het meest.²⁰

Op dit punt gekomen, gaan Paulus' gedachten als vanzelf terug naar Alexander de kopersmid (4,14-15). Dat zijn reismantel en boeken nog altijd in Troas lagen, was veroorzaakt door zijn arrestatie te Jeruzalem. Menselijkerwijs gesproken had vooral deze Alexander daar schuld aan. Van Bruggen identificeert hem met de man die tijdens het oproer van de zilversmeden in Efeze naar voren geschoven werd om een verdedigingsrede te houden voor het volk.²¹ Via iemand uit dezelfde beroepsgroep, de kopersmid Alexander, probeerden de joden zich openlijk van Paulus en zijn medechristenen te distantiëren (Hnd.19,33-34). Hij kan het brein geweest zijn achter alle samenzweringen die ertoe leidden dat de apostel te Jeruzalem op een aanklacht van joden uit Asia werd gearresteerd (Hnd.21,27-36). Zo was Paulus uiteindelijk als gevangene in Rome terechtgekomen, zonder zijn reismantel en zonder zijn boeken...

In zijn eerste brief aan Timoteüs had Paulus de naam Alexander ook al genoemd, samen met Hymeneüs: twee afvalligen die door hem uit de gemeente waren verwijderd (zie 1 Tim.1,20). Misschien betreft het dezelfde persoon, een hardnekkige tegenstander van Paulus. Maar de naam Alexander kwam in de oudheid vaak voor en het is evengoed mogelijk dat Alexander de kopersmid uit de tweede brief juist door vermelding van zijn beroep wordt onderscheiden van een ex-gemeentelid met dezelfde naam uit de eerste brief. Terugkijkend, moet de apostel in ieder geval constateren dat hem door Alexander de kopersmid veel kwaad is aangedaan. Hij gelooft echter in een rechtvaardige rechter die niet alleen lauwerkransen uitreikt (4,8: *apodoosei*) maar ook alle onrecht komt bestraffen: zijn Heer Jezus Christus. “De Heer zal hem zijn verdiende loon geven”, zegt Paulus daarom gedecideerd (‘vergelden naar zijn werken’, verwijzend naar Psalm 62,13; verg. Rom.2,6; 12,19; de meerderheidstekst leest dit in wensvorm: ‘Moge de Heer hem vergelden naar zijn werken’).

Ook voor Timoteüs is Alexander een niet te onderschatten opponent. Bij deze figuur moet je voortdurend op je hoede zijn, zo waarschuwt Paulus, want hij heeft zich heftig verzet tegen onze woorden. Het gaat om een gevaarlijke tegenstander, een potentiële verzetsleider (de werkwoordsvorm *antestè* herinnert aan de tegenstrevers uit 3,8). Mounce

20 Door T.C. Skeat, “Especially the Parchments’: A Note on 2 Timothy IV.13’, *Journal of Theological Studies* 30 (1979), 173-177, is voorgesteld *malista* explicatief op te vatten: ‘de boeken, ik bedoel de perkamenten’. Dan zou door Paulus slechts één categorie zijn genoemd, nader aangeduid als de notitieboeken van perkament. Hij vraagt dan alleen zijn aantekeningen op. Maar Gamble, *Books and Readers*, 64, verwerpt deze suggestie.

Volgens de “suggested historical reconstruction” van E.R. Richards, *Paul and First-Century Letter Writing*, Downers Grove 2004, 218-223, was de apostel Paulus ooit begonnen zijn brieven in codexvorm bijeen te brengen, zodat de oudste collectie Paulusbrieven (afkomstig uit Rome?) zou kunnen teruggaan op kopieën die de apostel daadwerkelijk wilde bewaren.

21 Van Bruggen, *Geschichtliche Einordnung*, 55-56.

betreft de genoemde ‘woorden’ op de eerste verdediging van Paulus zoals vermeld in vers 16.²² Maar we hebben geen enkele aanwijzing dat Alexander de kopersmid een actieve rol speelde tijdens het proces. Bovendien was Paulus toen naar eigen zeggen door niemand bijgestaan, terwijl hij hier nadrukkelijk refereert aan *onze* woorden, na eerst over zichzelf en vervolgens over Timoteüs gesproken te hebben. Hij bedoelt dus dat Alexander de evangelieverkondiging sterk heeft tegengewerkt en nog steeds een gevaar betekent voor de christelijke gemeente.

Bezinning op het verloop van het proces (vers 16-18)

De apostel Paulus bezint zich in **4,16-18** op het verloop van zijn proces, met een terugblik naar het verleden en een vooruitblik naar de toekomst. Bij zijn eerste verdediging was er niemand geweest om hem te ondersteunen; iedereen had hem in de steek gelaten. Dit eenzaamheidsmotief in Paulus’ gevangenschap herinnert aan de afkeer van zijn medewerkers uit Asia, met name Fygelus en Hermogenes (1,15), en aan het deserteren van Demas (vers 10). Inmiddels heeft Paulus gezelschap gekregen van Lucas, die als jurist rechtshulp kan bieden en die tevens voor hem zou kunnen getuigen in het proces, terwijl Timoteüs samen met Marcus door middel van deze brief dringend was opgeroepen naar Rome te komen als respectievelijk tweede en derde getuige (zie bij vers 11). Maar bij zijn eerste verdediging (*prootè apologia*) lag de situatie anders. Toen stond de apostel Paulus er helemaal alleen voor.

De historische context van Paulus’ eenzame apologie is moeilijk te bepalen. Zijn terugblik roept enkele vragen bij ons op. Hoe is de relatie met wat Lucas vertelt in het boek Handelingen en wat bedoelt Paulus wanneer hij verwijst naar zijn *eerste* verdediging?

Een oude traditie zegt dat Paulus na de in Handelingen 28 beschreven gebeurtenissen zijn zaak eerst met succes heeft bepleit en zodoende weer vrijgekomen is. Met ‘uit de muil van de leeuw verlost’ bedoelt hij zijn vrijlating onder het wrede bewind van keizer Nero. Bij een tweede bezoek aan Rome zou Paulus echter opnieuw gevangengenomen zijn en werd hij ter dood gebracht. De tweede brief aan Timoteüs is dan tijdens die tweede gevangenschap geschreven. Daarin maakt de apostel zowel melding van het eerste pleidooi dat hij gehouden had als van zijn sterven dat aanstaande is.²³ Deze traditie sluit aan bij de Spanje-reis vanuit Rome die Paulus zich voorgenomen had; waarschijnlijk heeft hij na de gevangenschap uit Handelingen 28 een periode van vrijheid beleefd (Rom.15,24.28).²⁴ Maar wanneer hield hij zijn verdediging?

22 Mounce, *Pastoral Epistles*, 594-595.

23 Aldus reeds Eusebius, *Kerkgeschiedenis* II 22.

24 H.W. Tajra, *The Martyrdom of St. Paul*, Tübingen 1994, 102-117, = Excursus 2: ‘Usque ad ultimum terrae’: Did Paul Visit Spain between his two Roman Captivities?

Nu wordt in 2 Timoteüs wel over een eerste verdediging maar niet over een eerste gevangenschap gesproken. Deze brief veronderstelt een langere periode van hechtenis. Verder kan men zich afvragen of het wel verantwoord was van Paulus om Timoteüs en Marcus naar het woelige Rome te laten komen, indien de christenvervolgingen onder Nero daar in volle hevigheid waren losgebarsten. Zou de keizerlijke leeuw niet elk moment kunnen toehappen? Dat Paulus in vers 21 nog onbevungen de groeten doet van alle broeders en zusters uit Rome, duidt evenmin op een acute en levensgevaarlijke dreiging. En waarom heeft Lucas in Handelingen geen tweede gevangenschap beschreven, terwijl hij volgens vers 11 wel bij Paulus was? Het ligt veel meer voor de hand dat 2 Timoteüs is ontstaan tijdens de gevangenschap die in Handelingen 28 vermeld wordt.²⁵

In het Romeinse recht is de apologie het pleidooi waarmee een beklagde voor de rechtbank reageert op de tegen hem ingebrachte beschuldigingen en informatie verschaft die hem kan vrijpleiten. Iemand moet namelijk de kans krijgen zich tegen een aanklacht te verdedigen (zie Hnd.25,16!). Met zijn eerste verdediging zou Paulus kunnen doelen op een soort hoorzitting waarbij werd vastgesteld of er voldoende materiaal was om een rechtszaak te rechtvaardigen. Zo ja, dan werd deze zogeheten *actio prima* te zijner tijd gevolgd door de *actio secunda* – een voortgezet proces (zo'n procedure weerspiegelt zich in de titels van de twee beroemde pleidooien van Cicero tegen Verres). Nu dienen zich twee mogelijkheden aan. Of deze hoorzitting vond in Rome plaats, maar is door Lucas niet vermeld in Handelingen 28. We hebben dan verder geen historische aanknopingspunten. Of we moeten denken aan de verdediging van Paulus tegenover Felix, Festus en Agrippa, toen hij werd vastgehouden te Caesarea. Hiervoor pleit het gegeven dat de apologie van de apostel Paulus een grote rol speelt in Handelingen 24-26 (zie Hnd.24,10; 25,8; 26,1.2.24). Terwijl de tegenpartij een Romeinse advocaat in de arm had genomen om een aanklacht te formuleren, Tertullus geheten (Hnd.24,1), had Paulus geen andere keus dan zichzelf te verdedigen.²⁶

Al voelde Paulus zich door iedereen in de steek gelaten, hij beschouwt dit niet als een onvergeeflijke fout.²⁷ Terwijl hij volgens vers 14 Alexander de kopersmid zijn verdiende loon gunde vanwege diens verzet tegen het evangelie, gaat het nu om wat de apostel Paulus persoonlijk is aangedaan. “Moge het hun niet worden aangerekend”, verzucht hij daarom: geen vergelding maar vergeving, naar het kruiswoord van Jezus (Lc.23,34). In zijn jonge jaren had Paulus indertijd een even indrukwekkende bede om vergeving gehoord uit de mond van de stervende Stefanus: “Heer, reken hun deze zonde niet aan” (Hnd.7,60).

25 S. de Lestapis, *L'Énigme des Pastorales de Saint Paul*, Paris 1976; Van Bruggen, *Geschiedelijke Einordnung*; Fuchs, *Unerwartete Unterschiede*.

26 Het is waarschijnlijk deze apologie te Caesarea, waarvan Paulus melding maakt in Filippenzen 1,7: ‘tijdens mijn gevangenschap en bij de verdediging en bekrachtiging van het evangelie’. Maar hij kan de term *apologia* ook in minder juridische zin gebruiken (1 Kor.9,3; 2 Kor.7,11; Fil.1,16).

27 I.H. Marshall, *The Pastoral Epistles* (ICC), Edinburgh 1999, 823.

Voor de apostel ligt de nadruk niet op het ontbreken van medestanders, maar op de wonderlijke bijstand van zijn Heer.²⁸ Jezus Christus heeft Paulus bijgestaan en hem kracht gegeven. Vers 17a sluit inhoudelijk aan bij het geloofsvertrouwen dat Paulus al in 1,12 had uitgesproken, zodat heel zijn apostolische missie als het ware wordt gedragen door de kracht van de Heer. Een duidelijk voorbeeld van geestelijke bijstand door Jezus Christus vinden we in de nachtelijke verschijning aan Paulus te Jeruzalem: “De nacht daarop volgend kwam de Heer bij hem staan. Hij zei: Heb goede moed, want zoals je in Jeruzalem getuigenis afgelegd hebt van de dingen die Mij aangaan, zo moet je ook in Rome getuigen”.²⁹ Paulus moet als getuige optreden ten gunste van Jezus Christus. Zo komt heel de wereld in het geding. Deze belofte is later ook vervuld. Vanuit zijn huurwoning te Rome gaf Paulus als gevangene onderwijs over ‘de dingen die de Heer Jezus Christus aangaan’ (Hnd.28,31).

Zo heeft de Heer ervoor gezorgd dat door middel van Paulus de verkondiging tot voltooing is gekomen (*to kèrugma plèrophorèthèi*; verg. 4,5), omdat al de volken ervan hebben gehoord. Dit past uitstekend bij de situatie van Paulus volgens Handelingen 28. In zijn huurwoning te Rome was iedere bezoeker welkom, zowel van joodse als van niet-joodse afkomst. De boodschap van het evangelie vond zelfs bij heidenen gretig gehoor. Hier komt de missionaire strategie van Paulus tot een afronding: eerst de joden en óók de andere volken. In het kosmopolitische Rome, het hart van de antieke wereld, waren alle volken vertegenwoordigd. Paulus heeft als gevangene de vrijheid om zijn apostolische onderricht te geven, zonder enige belemmering (het boek Handelingen eindigt met het woord *akoolutoos*). Zo blijkt dat het Woord niet geboeid is (2,9), maar een mondiale beweging ontketent.

“Ik ben gered uit de muil van de leeuw” (*errusthèn ex stomatos leontos*). Qua formulering is deze onverwachte beeldspraak, zoals aan het begin van dit artikel al gebleken is, een echo van Psalm 22: de rechtvaardige vindt gehoor voor zijn klacht en wordt door God gered. Inhoudelijk worden we vooral herinnerd aan de redding van Daniël uit de leeuwenkuil, zoals uitvoerig verhaald in Daniël 6 en kort samengevat in de woorden van Mattatias: “Daniël werd wegens zijn onschuld uit de muil van leeuwen bevrijd” (*errusthè ek stomatos leontoon*: 1 Mak.2,60). Paulus voelt zich een nieuwtestamentische Daniël!

De parallellen zijn werkelijk frappant. Ten eerste werd voor de hoogste machthebber op aarde, koning Darius, duidelijk dat de God van Daniël zijn dienaar kon bevrijden uit een levensgevaarlijke situatie. Zo is Paulus, die zich op de keizer had beroepen, levend en wel in Rome aangekomen om daar van zijn Heer te getuigen. Ten tweede bleek de aanklacht die tegen Daniël was ingebracht ongegrond, zodat de beschuldigers zelf voor de leeuwen werden gegoooid. Zo zal Alexander de kopersmid zijn verdiende loon krijgen,

28 C. Bouma, *De brieven van den apostel Paulus aan Timotheüs en Titus* (KNT=CNT-1), Amsterdam 1942, 360-361.

29 Zie voor deze vertaling en een toelichting: J. van Eck, *Handelingen. De wereld in het geding* (CNT-3), Kampen 2003, 483.

als de verdediging van Paulus overtuigend is geweest. Ten derde liet koning Darius “aan alle volken en naties, welke taal zij ook spraken en waar ter wereld zij ook woonden” schriftelijk weten dat men ontzag moest tonen voor de levende God, die Daniël uit de leeuwenkuil had bevrijd. Zo hebben alle volken bij monde van Paulus in Rome de verkondiging van Gods redding kunnen horen.³⁰

De tegen Paulus ingediende aanklacht leidde niet tot zijn doodvonnis, maar bracht hem naar het centrum van de wereld. Hij was gekomen als beklagde, maar wordt ingezet als getuige. Middenin Rome kan vrijmoedig verkondigd worden dat Jezus Christus aller Heer is. Een hoopvol teken van goddelijke redding voor iedereen die het wil horen en zien. Ook voor de apostel zelf, wanneer hij aan zijn verdere toekomst denkt. Zoals Daniël na zijn bevrijding uit de leeuwenkuil een vooraanstaande positie kreeg toebedeeld in het Medisch-Perzische rijk, zo heeft Paulus het hemelse koninkrijk van Jezus Christus in het vooruitzicht. Dat bovenaardse rijksgebied, waar de Heer voor altijd regeert, zal de wereldmacht van het Imperium Romanum verre overtreffen. En Paulus verwacht ongedeerd in die andere wereld te zullen aankomen dankzij een vrijgeleide van Jezus Christus. Zijn wat compacte formulering (‘redden naar het koninkrijk’) wordt door de NBV in goed lopend Nederlands als volgt weergegeven: “De Heer zal me van alle kwaad redden en me veilig naar zijn hemelse koninkrijk brengen”.

Redden van ‘elke boze daad’ (*apo pantos ergou ponèrou*; verg. 3,11: *ek pantoon*) refereert aan al het kwaad dat Paulus volgens vers 14 was aangedaan door Alexander de kopersmid. In Jeruzalem had een groep van meer dan veertig joden later nog gezworen de apostel ter dood te zullen brengen, maar hun complot werd verijdeld dankzij informatie van Paulus’ neef en het ingrijpen van de Romeinse commandant (Hnd.23,12-22). Misschien klinkt in de woorden van Paulus de laatste bede van het Onze Vader door, waar Jezus Christus zijn leerlingen leerde bidden: “Red ons uit de greep van het kwaad” (*apo tou ponèrou*). Maar in dit geval niet als een gebed van Paulus om bevrijding van zijn eigen kwaad, zoals Calvijn³¹ meent, bijvoorbeeld gebrek aan geloofsmoed. De apos-

30 Evenmin als de leeuwen rondom Daniël laat een leeuw die Paulus in zijn klauwen had zich identificeren (bijvoorbeeld als de aanklager, de keizer of de Satan). Er wordt hier dan ook geen lidwoord gebruikt in het Grieks. Het beeld van een leeuw staat voor acuut levensgevaar. Gered worden uit de muil van een leeuw is beeldspraak voor de wonderlijke bewaring van Paulus als apostel, waarmee verklaard wordt hoe het tot een ‘Romeinse wereldzending’ kon komen.

Aangezien Paulus het Romeinse burgerrecht bezat, zou hij bij het voltrekken van een doodvonnis waarschijnlijk niet voor de leeuwen gegooid worden. Zijn vermelding van het vechten met wilde dieren in Efeze wordt dan ook meestal als beeldspraak opgevat (1 Kor.15,32; verg. Hnd.20,29-30). Zie verder nog Ps.7,3; 10,9; Spr.22,13; 26,13; Am.3,12; 1 Pe.5,8; verg. de uitgewerkte leeuwenmetafoor uit de *Rol van de Lofprijzingen* die gevonden is in de grotten van Qumran (1 QH 13 [=5],8-19).

31 J. Calvijn, *Uitlegging van de Pastorale Brieven*. Opnieuw vertaald uit het Latijn naar de uitgave van Baum, Cunitz en Reuss door dr. H. Schroten. Kampen 1966, 233-234.

tel wist zich door de hemel beveiligd tegen elke dreigende aanslag op zijn leven. Hemelse veiligheid zal hem ook behoeden op het laatste traject van zijn levensreis, met als eindbestemming het koninkrijk van de Heer (verg. 4,1). Zelfs als de macht van de dood toeslaat, wordt hij door Jezus Christus gered.

Paulus heeft geen rustige reis gehad, maar hij verwacht wel een behouden aankomst. Zo kan hij deze uitvoerige bezinning op zijn proces (vers 9-18) afsluiten met een lofprijzing op de Heer, Jezus Christus: 'Aan Hem is de glorie tot in alle eeuwigheid. Amen'.³²

Groeten over en weer (vers 19-22)

Zoals in zijn brieven gebruikelijk is, besluit Paulus met enkele groeten. Bij het afronden van zijn apostolische loopbaan trekt hij zich niet terug op zichzelf. De tweede brief aan Timoteüs draagt vanwege de vader-zoon relatie die eruit spreekt en vanwege het testamentaire karakter wel een persoonlijk stempel, maar Paulus en Timoteüs behoren tot een netwerk van christenen: vele vrienden, tal van medewerkers en diverse gemeenteleden. Dit wereldwijde netwerk was door de apostel zelf opgebouwd. Het groeten over en weer onderstreept de onderlinge betrokkenheid en kan de afstand tussen verschillende continenten (Paulus in het Westen, Timoteüs in het Oosten) overbruggen. Jezus Christus is de Heer van heel de wereld!

Timoteüs krijgt in **4,19** een groetopdracht voor Prisca en Aquila en ook voor de huisgenoten van Onesiforus. Prisca (of Priscilla – vaak gaat haar naam voorop) en Aquila waren oude bekenden en vakgenoten van Paulus. Met dit joodse echtpaar, afkomstig uit Italië, had de apostel volgens Handelingen 18 geruime tijd vakkundig samengewerkt te Korinte om in zijn levensonderhoud te voorzien. Zo was hun tentmakerswerkplaats een christelijk leercentrum geworden. Daarna vergezelden zij hem op zijn oversteek naar Klein-Azië, waar zij Apollos hebben bijgeschoold te Efeze. Later schijnen zij weer naar Italië te zijn teruggekeerd. Paulus noemt hen zijn medewerkers, wanneer hij hun inzet prijst voor de evangelieverkondiging aan de heidenen. Zowel in Efeze als in Rome was hun woning een vergaderplaats voor een deel van de christelijke gemeente (zie Rom.16,3-5a; 1 Kor.16,19). De combinatie van mobiliteit en gastvrijheid bij dit echtpaar heeft voor de verbreiding van het evangelie veel betekend. Omdat zij nu dichter bij Timoteüs zijn dan bij Paulus, laat de apostel hen via hem groeten.

32 Meestal zijn de lofprijzingen uit het Nieuwe Testament gericht tot God de Vader, zoals in Galaten 1,5 het geval is met precies dezelfde woorden. Maar gezien de constructie van de Griekse zin moet hier de levende Heer bedoeld zijn, die Paulus heeft bijgestaan en die hem zal redden van alle kwaad. Hem komt daarom voor altijd de eer toe. Evenals in Romeinen 9,5 heeft Paulus in deze lofprijzing dus Jezus Christus als God betiteld (contra L. Oberlinner, *Die Pastoralbriefe. Zweite Folge: Kommentar zum zweiten Timotheusbrief* (Herder), Freiburg 1994-1995, 181). Zie ook 1 Timoteüs 3,16 en Titus 2,13.

Over de bijzondere inzet van Onesiforus, zowel ten dienste van de gemeente in Efeze als voor de gevangen apostel in Rome, had Paulus al geschreven in het eerste hoofdstuk van deze brief. Waarschijnlijk was Onesiforus zelf overleden met achterlating van vrouw en kinderen, aangezien Paulus de hoop uitsprak: “Moge de Heer zich ontfermen over de huisgenoten van Onesiforus” (zie verder 1,16-18). Ook de groetopdracht aan het slot van deze brief lijkt, strikt genomen, uitsluitend voor zijn huisgenoten te gelden. Timoteüs moet de achtergebleven familie in Klein-Azië de groeten van Paulus overbrengen.

Twee andere personen uit het netwerk van Paulus en Timoteüs zijn Erastus en Trofimus (4,20). Hun beider namen worden genoemd in het boek Handelingen, tijdens het verslag van de derde zendingsreis. Erastus was door Paulus samen met Timoteüs vanuit Efeze naar Macedonië gezonden; Trofimus bevond zich evenals Timoteüs in Paulus’ gezelschap, toen de apostel besloot via Macedonië naar Efeze terug te keren (Hnd.19,22; 20,4). Het gaat dus om twee van zijn naaste medewerkers. Paulus had echter geen recente informatie over Erastus en Trofimus. Wat hij weet is alleen hun laatst bekende verblijfplaats, respectievelijk Korinte en Milete. Daar houdt het spoor voorlopig op. Bij Quinn & Wacker groeit daarom het vermoeden dat Paulus tussen de regels door Timoteüs wil bewegen onderweg navraag naar hen te doen, eventueel zelfs via Milete en Korinte naar Rome te reizen.³³

Erastus had op enig moment besloten in Korinte te blijven. Er is daar een inscriptie met zijn naam gevonden, aangebracht op de marmeren bestrating die hij op eigen kosten had laten aanleggen. Indien het om dezelfde persoon gaat, dan moet Erastus tot de aanzienlijken van de stad Korinte hebben behoord, want volgens deze inscriptie bekleedde hij het ambt van aedilis. Dit zou aansluiten bij een eerdere positie als beheerder van de stedelijke financiën (Rom.16,23 (vanuit Korinte geschreven)).³⁴ Wilde hij om die reden niet meer weg uit Korinte? Paulus wekt sterk de indruk dat hij in het besluit van Erastus heeft moeten berusten.

Trofimus was wegens ziekte door Paulus in de stad Milete, niet ver van Efeze, achtergelaten. Indertijd had men de apostel te Jeruzalem gearresteerd op het gerucht dat hij niet-joden als Trofimus de tempel had binnengebracht. Vermoedelijk is Trofimus de Efeziër (Hnd.21,29) vervolgens teruggekeerd naar zijn vaderstad. Na zich te hebben beroepen op de keizer werd Paulus vanuit Caesarea samen met andere gevangenen op transport gesteld naar Rome. Hun schip voer langs de zuidkust van Klein-Azië, waar men in de haven van Myra moest overstappen op een schip dat naar Italië zou gaan (zie Hnd.27,1-8). Toen zal Paulus hebben vernomen dat zijn medewerker Trofimus ziek geworden was en zich op bereisbare afstand bevond, namelijk in Milete. Maar die ziekte was zo ernstig dat het niet meer tot een ontmoeting kwam. En Paulus kon blijkbaar niet op afstand genezen. De apostel zag zich genoodzaakt de zieke Trofimus te laten waar hij

33 Quinn & Wacker, *The First and Second Letters to Timothy*, 831.

34 Zie D.W.J. Gill, ‘Erastus the Aedile’, *Tyndale Bulletin* 40.2 (1989), 293-301.

was. Deze medewerker moest in het Oosten blijven, terwijl Paulus naar een ander continent werd verscheept.^{35 36}

Temeer reden voor Timoteüs om spoedig naar Rome te komen, vindt Paulus, liefst nog voor de winter (4,21a). De apostel herhaalt zijn verzoek uit vers 9, maar hij vult nu bij ‘spoedig’ een concrete termijn in. Niet om te voorkomen dat Timoteüs tijdens een winterreis ook ziek zou worden, zoals Wohlenberg³⁷ meent, maar omdat haast geboden is vanwege de voortzetting van het proces. Grotere reizen werden in de oudheid doorgaans per schip gemaakt. Timoteüs moest helemaal van overzee komen, uit Klein-Azië. Voor het scheepvaartseizoen gold een winterstop, omdat de weersomstandigheden het oversteken van de Middellandse Zee dan veel te gevaarlijk maakten (verg. Hnd.27,12). Blijkbaar heeft Paulus deze brief in het najaar geschreven en wilde hij Timoteüs graag bij zich hebben voordat de winter inviel.

In 4,21b brengt Paulus de groeten over van vier bij name genoemde personen, gevolgd door een groet van alle medechristenen uit zijn omgeving. “Eubulus, Pudens, Linus, Claudia en alle andere broeders en zusters laten je groeten”. Hoe verhoudt zich dit tot het feit dat de apostel volgens vers 11 alleen Lucas bij zich had? Allereerst moeten we ons realiseren dat Paulus te Rome niet zat opgesloten in de isoleercel. Hij had een huurwoning, waar allerlei bezoekers in en uit konden lopen. Zo stond hij in contact met de broeders uit Rome en Puteoli, door wie hij al bij zijn aankomst in Italië welkom was geheten (Hnd.28,13-15). Vervolgens waren niet alle medechristenen ook medewerkers. Bij de exegese van vers 11 bleek zowel de aanwezigheid van Lucas als het oproepen van Timoteüs en Marcus noodzakelijk omdat zij tijdens het proces voor Paulus konden getuigen. Waarschijnlijk lieten de broeders Eubulus, Pudens en Linus evenals zuster Claudia hun groeten overbrengen, omdat Timoteüs hen persoonlijk kende.³⁸ Maar niet zonder de groeten van alle andere broeders en zusters (verg. 1 Kor.16,20a)!

Nadere informatie over deze vier bij name genoemde personen ontbreekt ons, behalve misschien in het geval van Linus. Verschillende bronnen identificeren hem namelijk met degene die na de dood van de apostelen de gemeente in Rome heeft geleid. Zo

35 Zie voor deze interpretatie van het ‘achterlaten’ van Trofimius door Paulus: De Lestapis, *L'Énigme des Pastorales*, 52-54.

36 Deze mededeling hoeft dus niet te betekenen dat Paulus kort tevoren in vrijheid Milete had bezocht. Van Bruggen, *Geschichtliche Einordnung*, 57, acht dit om drie redenen onmogelijk. 1. Deze brief veronderstelt een langere periode van hechtenis. 2. Als Paulus in Milete geweest was, rijst de vraag waarom hij niet persoonlijk had gezorgd voor het ophalen van zijn reismandel en boeken uit Troas. 3. De tekst maakt verschil tussen Erastus die zelf besloot in Korinte te blijven en Trofimius die door Paulus in Milete werd achtergelaten.

37 G. Wohlenberg, *Die Pastoralbriefe* (Zahn), Leipzig ³1923, 351.

38 Eubulus (‘welwillend’) is van oorsprong een Griekse naam. Interessant genoeg komen de typisch Latijnse namen Pudens, Linus en Claudia alledrie voor in beschrijvingen die de dichter en satiricus Martialis geeft van het Rome uit de eerste eeuw na Chr. (*Epigrammen* I 31, I 75 en IV 13).

noteert de kerkhistoricus Eusebius: “Nadat Paulus en Petrus de marteldood waren gestorven, bekleedde Linus als eerste het opziensambt over de gemeente van Rome. Paulus vermeldt deze man aan het einde van zijn brief aan Timoteüs, die hij uit Rome schreef”³⁹; volgens Irenaeus was Linus door de apostelen aangesteld.⁴⁰

De afsluitende groet van Paulus zelf (4,22) bestaat uit twee delen. Het eerste deel, gesteld in het enkelvoud, is speciaal bestemd voor Timoteüs: ‘De Heer [Jezus Christus] zij met je geest’ (*meta tou pneumatos sou*: de corresponderende meervoudsvorm gebruikt Paulus in Gal.6,18; [Fil.4,23]; Film.25). Van Unnik acht het mogelijk dat Paulus doelt op geestelijke bijstand in de taakuitoefening van Timoteüs.⁴¹ Het tweede deel, gesteld in het meervoud, richt zich tot een wijdere kring van hoorders en lezers: ‘De genade zij met u’ (*meth’ humoon*). Hoe wijd? Het is een laatste groet van Paulus, die door middel van deze brief zijn apostolische loopbaan afsluit. Heel de christenheid mag dus zowel op zijn groet als op het door hem verkondigde evangelie van Gods genade reageren met een instemmend ‘amen’. Daarmee wordt de tweede brief van Paulus aan Timoteüs, zo persoonlijk van toonzetting, een open brief.

Besluit

Het laatste gedeelte van 2 Timoteüs, gelezen onder het thema ‘Paulus – eenzaam maar niet alleen’, blijkt geen verzameling van losse opmerkingen maar een samenhangend geheel te zijn. Paulus heeft hiermee het slothoofdstuk van zijn apostolische loopbaan geschreven.

39 Eusebius, *Kerkgeschiedenis* III 2.

40 Irenaeus, *Tegen Ketterijen* III 3,3.

41 W.C. van Unnik, ‘*Dominus Vobiscum*: the Background of a Liturgical Formula’, in: *Sparsa Collecta. The collected Essays of W.C. van Unnik*. Volume III, Leiden 1983, 362-391.